

Menneske og natur

– nogle perspektiver

Af *Erland Porsmose*

Måske mere end noget andet land er Danmark en have, en stor, velordnet og pyntelig have. Vel ikke så storslået og smuk som bjerg og dal, prærie og canyon, vandfald og rivende strømme kort sagt som den uberørte, vilde natur gerne bedømmes med traditionens solide vægt, men netop pyntelig, velholdt, trimmet og med sin egen velkendte, tiltalende charme på alle årstider. I denne velholdte have er der naturligvis ikke plads til vildtvoksende, ukrudtsholdig og uberegnelig natur, som derfor er blevet fortrængt helt ud til havens yderkanter – til ellemosernes fjerne afkroge og i ørigt Danmark naturligvis især til stranden, klitterne og klinerne langs den 7000 km lange kyststrækning.

I dette uendelige grænseland mellem hav og land, mellem natur og have kan mennesket færdes i respektfuld andagt over naturens mægtige kræfter og hemmelighedsdyb og lige så vigtigt alligevel være på sikker grund. Mennesker opvoksede i velordnede haver nærer en naturlig mistro og angst for det uregerlige. I mytisk form er mægtige herskere fra Xerxes til Knud d. Store blevet befordret ned til havet for at give det ultimative bevis på deres herskermagt: at få også det mægtige hav, selve naturens sindbillede til at lyde deres befalinger. Indtil videre dog uden held, men hvem ved. Det er ikke så længe siden, at naturromantikken triumferede »Gik alle konger frem på rad i deres magt og vælde, de magted ej det mindste blad at sætte på en nælde«, – det klinger unægteligt hult i genteknologiens tidsalder.

I Danmarks have er der ikke plads til forfald og uhumskheder. Der er yderst få ruiner af herregårde, slotte og kirker bevarede. Langt hovedparten er blevet offer for genbrug og trangen til pyntelig orden. De sørgelige rester af fortidens spændende ruiner er i de senere år blevet tilbørligt vedligeholdt og muret op med beskyttende lag, således at også de i dag fremtræder som små ruinbygningsværker i mønsterværdig

stand. Intet under, at lossepladser, forurening og miljøsvineri virker som betændte, åbne sår i dette vort eget beskedne på det jævne, Paradis.

Når Danmark i årtier har ligget i forreste række, hvad angår landskabsbevaring og miljøbeskyttelse, er det nærliggende at se dette i sammenhæng med landets karakter og den heraf følgende meget brede interesse for miljøspørgsmål. »Natur og miljø« – Danmarks Naturfredningsforenings medlemsblad – udkommer i et imponerende oplag på 300.000 eksemplarer i et land med under 3 mill. husstande. Landets relativt beskedne areal og befolkningsgrundlag gør det endvidere overskueligt. En indsats kan ses og kan nytte. Et forskningscenter for Menneske og Natur ligger i smuk forlængelse af denne danske tradition, og skulle gerne befæste landets fremtrædende position i miljøspørgsmål også internationalt.

Udgangspunktet for forskningscentret Menneske og Natur er den aktuelle miljøkrise. I de senere år har en stigende opmærksomhed omkring miljøspørgsmål i medierne og blandt befolkningen efterhånden antaget karakter af en egentlig krisebevidsthed. Få er i tvivl om, at miljøet er i krise og, at mennesket selv er synderen.

Lige fra landbrugets introduktion i den yngre stenalder har mennesket naturligvis grebet ind i naturens kredsløb og søgt at forbeholde sig arealer til korndyrkning, til høslet og græsning. Dette i en stadig kamp mod den naturlige flora »ukrudtet« samt skov og krat, der bestandig søger at generobre de kultiverede arealer. »Natur« er i Danmark især skov og krat, der i sin relative ensformighed næppe ville tilfredsstille mange naturelskere, dersom man forestillede sig at landbruget ophørte og naturen fik lov at regere igen. Det smukt varierede kulturlandskab med agre, overdrev, enge, heder, stævnings-skove o.s.v. er skabt af mennesket ved tilpasning af en mangelstrenget selvforsyningsøkonomi i det førindustrielle landbrug til terræn og jordbundsforhold. Det er dette kulturlandskab med indslag af fortidsminder, historiske bygninger, landsbyer og købstæder, der af de fleste opleves som »natur«.

Også det førindustrielle landbrug kendte naturligvis til økologiske kriser i den forstand, at et givet område ikke længere gav mulighed for et fortsat stigende eller måske blot uændret udbytte ved en given udnyttelsesform og teknik. Jordudpi-

ning, sandfygning, forhugning af skovene og udvaskning af næringsstoffer var også aktuelle problemer for hundreder af år siden. Alligevel synes nutidens miljøkriser at have antaget nye og faretruende dimensioner som følge af menneskets øgede evne til at gribe ind og styre naturens processer.

Teknologiens stadigt mere uigennemskuelige vidunderverden led et afgørende tillidsknæk, da det viste sig, at de teknologiske og produktionsmæssige fremskridt ledsagedes af alvorlige bivirkninger og værre endnu ofte bivirkninger af helt uforudset karakter og uoverskueligt omfang.

Rovdrift på verdens skovressourcer er naturligvis et problem af voldsomt omfang, men dog en direkte følge af menneskelig handling og som sådan måske regulerbar og skaden genoprettelig. Anderledes med uoprettelige skader som uddyddelsen af et stigende antal dyrearter.

Psykologisk set er de værste trusler nok de uforudsete forvarslers om teknologisamfundets dommedag: Tjernobyl-katastrofen, skovdøden i Europa, fiskedød, forgiftning af grundvandet, drivhuseffekt og ozonhuller – alt varsler en tid, hvor menneskets rædsesregime vender våbnede mod sig selv. Den berettigede fremtidsangst næres af mediernes forgiftningsshow. En spand døde hummere i TV-avisen kan i den politiske debat være et argument på lige fod med nok så grundige analyser.

Miljøproblemerne har erobret en fremtrædende plads på den verdenspolitiske arena, hvor ressourceforbruget og den ledsagende forurening synes at blive en hovedmodsatning mellem det rige industrialiserede nord og det fattige underudviklede syd. Et modsætningsforhold der allerede i dag stiller den gamle øst-vest konflikt i skyggen i en sådan grad, at den kolde krig opleves som et forholdsvis fjernt historisk fænomen.

Til at håndtere miljøproblemerne har man iværksat to politisk administrative systemer: en grøn og en blå linie.

Allerede fra midten af 1800-tallet markerede fredningen af fortidsminder den stigende interesse for oldtiden. Foreløbigt arbejdedes på frivillighedens grund, men med naturfredningsloven af 1937 fik man en generel lovmæssig beskyttelse af fortidsminderne. To årtier forinden havde man tillige indledt arbejdet med fredningen af bygninger af væsentlig arkitektonisk eller kulturhistorisk værdi. Frem til den nugældende byg-

ningsfredningslovs ikrafttrædelse i 1980 blev knap 3000 bygninger fredet.

Filosofien bag fredningsinstrumentet er at skabe »heller« omkring helt umistelige historiske, kunstneriske værdier for på den måde at lede udviklingen uden om. En måske lidt naiv romantisk ide, der imidlertid har skånet mange af vore smukke, historiske bygninger og fortidsminder fra udslettelse.

Problemer er der nok af. Den fortsatte udvikling skaber stadig flere interessante mindesmærker, og hvor mange af dem skal bevares?

Fra en historisk synsvinkel er det mindst lige så interessant at bevare det typiske som det unikke. Hvordan forklare og begrunde valget af en almindelig type?

Et fortidsminde indgår i en landskabelig helhed, – hvad nytte til at beskytte fortidsmindet, hvis landskabet omkring det forandres til ukendelighed?

Tilsvarende kan en enkelt fredet bygning tage sig ynkelig ud i et totalt moderniseret gadeforløb. Men hvad værre er – tingene forbliver ikke uændrede fordi man sætter et frednings-skilt op som helle. Fortidsminder, ruiner, heder og overdrev skal plejes og vedligeholdes. Bygninger ligeså, og hvis ikke det offentlige skal betale det hele, må det tillades de private ejere at indrette bygningen til nye funktioner, der i værste fald kan medføre, at fredningen blot er bevaringen af et facadeudtryk, et harmonisk gadeteater.

Fredningsinstrumentet indeholder i sit væsen den grundlæggende og uløselige konflikt mellem en uomgængelig udvikling og ønsket om bevaring. Så længe det var få og unikke steder, der ønskedes bevaret kunne denne indbyggede konflikt håndteres. Men med nutidens satsning på bevaring af ikke blot markante fortidsminder og bygninger, men tillige af det indholdsrige smukt varierede kulturlandskab har fredningsinstrumentet tydeligvis nået et bristepunkt, hvor den grundlæggende filosofi må tages op til fornyet overvejelse.

Samtidig presser naturfredningsforeninger, bevaringsforeninger, folkelig interesse for værdifulde rekreative arealer og hensynet til den efterhånden meget valutatinge turisme fredningsinstrumentet til det yderste, hvor det ikke længere er nok at bevare, man må også genskabe – eller måske blot – skabe naturværdier, der opfylder de historisk-æstetiske-rekreative behov på produktionslandskabets bekostning. Den

blå linies dynamiske fremgang har her klart en afsmittende effekt.

Vand- og miljøafdelingerne har fået deres afgørende gennembrud i 1980'erne som en følge af den markante øgede politiske interesse for miljøproblemer og forureningsbekæmpelse. Samfundet investerer enorme beløb i at standse eller i hvert fald kontrollere forureningen, på at genoprette skader og retablere naturen. Hvor den grønne linies folk først og fremmest er humanister: arkæologer, historikere og arkitekter, er den blå linies folk domineret af naturvidenskab og teknik med biologer og ingeniører som bannerførere. Forureningsbekæmpelse opfattes som et økonomisk og teknisk problem, der grundlæggende set kan løses med de samme teknologiske midler, som har skabt forureningen.

Det gælder om at få maskineriet til at køre forureningsfrit og dermed endnu bedre, medens man søger at genoplive den tabte natur, om det så skal være ved at give søer kunstigt åndedræt som et kæmpeakvarium, ved fortsat udsætning af fiskeyngel – så nærtbeslægtet som muligt med de oprindelige brugere af vandsystemet, og ved systematisk opdræt af klokkefrøer.

Selvfølger kan mennesket logisk set ikke retablere natur på denne vis – det kan man kun ved at lade naturen gå sin egen langsomme gang. Men selv kunstigt anlagte og plejede naturreservater har stor betydning som konkrete symboler på, at indsatsen nytter – at udviklingen kan vendes.

Det humanistiske forskningscenter Menneske og Natur tager således dels sit udgangspunkt i de aktuelle miljøproblemer og den ledsagende krisebevidsthed, men naturligvis tillige i de politisk-administrative styringssystemer. Indtil videre er det et åbent spørgsmål, i hvilken grad humaniora kan bidrage til at løse eller perspektivere disse grundlæggende problemer, men centrets aktiviteter skulle forhåbentlig kunne give et svar på dette spørgsmål. Foreløbigt vil jeg med udgangspunkt i mit eget fag, historie, skitsere en mulig rolle for humaniora i miljødebatten.

Landskabet er historisk interessant. Kulturlandskabet er formet af mennesker igennem årtusinder. Lag på lag har hver periode afsat sig sine spor, der fortæller om menneskets ressourcemæssige samspil med naturen. For arkæologer, kultur-

geografer og historikere rummer kulturlandskabet en uendelig informationsmængde, der kan gøres til genstand for utallige undersøgelser. Landskabet er utvivlsomt vort største rigsarkiv. Det er humaniores forpligtelse at bidrage til sikringen af dette arkiv. Landskabet illustrerer den historiske virkelighed og gør den nærværende. Selv om tiden aldrig kommer tilbage, ligger det præcise sted der endnu, og måske har den historiske hændelse afsat sig konkrete spor. Tættere kan man ikke komme på den historiske virkelighed. Ekskursionsmål, fortællerværdi og oplevelsesværdi er nogle af de betegnelser, der kan knyttes til den næsten mystiske oplevelse: at stå på »stedet«.

Kulturlandskabet beretter om samspillet menneske-natur. Relationen menneske-natur opleves i nutiden ofte som modsætningsfuld, som et spørgsmål om menneske eller natur. Kulturlandskabets variation, indholdsrigdom og skønhed er imidlertid skabt af samspillet mellem menneske og natur. Mennesket har gjort landskabet smukkere i vore egne øjne – og har hermed også ansvaret for at værne om denne skønhed. Ikke at stjæle fra vore børn er et moderne slogan for den bæredygtige ressourcebevidste udnyttelse af landskabet. Lige så fuldt kunne man tale om ikke at stjæle fra vore forfædre ved at ødelægge det smukke landskab og den muld de efterlod. De to sæt tankegange karakteriserer en del af forskellen på filosofien bag den blå og den grønne linie. At undgå at stjæle fra vore forfædre kræver medvirkning af kulturhistorisk ekspertise i fysisk planlægning, herunder især i fredningsplanlægning og naturgenopretnings projekter.

Man må vide, hvad det er, man vil bevare. Kun historiske studier kan fastlægge, hvilken oprindelig helhed det bevaringsværdige element fungerede i, og hvilken fortællerværdi elementet som følge heraf kan tillægges, enten det er unikt eller typisk. En kulturhistorisk registrering er derfor en forudsætning for en rimelig systematisk udpegning og prioritering af bevaringsinteresser. Historiske registreringer er da også ved at være standard i fredningsplanlægningen. I Fyns Amt har Kartografisk Dokumentationscenter (Odense Universitet) nu i et årti samarbejdet med amtets landskabsafdeling vedrørende registrering og udpegning af bevaringsværdige landsbyer, hovedgårde og vandmøller.

Naturgenopretningen som ny miljøide. Med stadigt faldende kornpriser vil en stor del af det danske landbrugsareal – man skønner 10–20% – i de kommende år blive marginaliseret, hvorved forstås, at det ikke længere vil være rentabelt at bruge arealerne til kornavl. Arealerne tænkes i stedet fortrinsvis anvendt til en øgning af skov- overdrevs- og engarealer, til en styrkelse af friluftslivet og de rekreative interesser samt til egentlig naturgenopretning. Gennem naturforvaltningsloven tilfører det offentlige betydelige midler til denne omvendte koloniseringsproces.

Målsætningen for naturgenopretningen er at sikre landskabelig variation, gode biotoper, forbedret miljøtilstand, beskytte grundvandet og begrænse overskudsproduktionen. Samtidig vil man sikre arkæologiske og kulturhistoriske værdier, skabe rekreative arealer til friluftslivet, samt tilgodese forsknings- og undervisningsbehov. For første gang i århundreder ser det ud til, at balancen dyrket/ikke dyrket areal vil blive forskudt væsentligt til fordel for det ikke-dyrkede, der almindeligvis opfattes som natur. Samtidig har samfundet overskud og teknologi til en kæmpe plejeindsats – spørgsmålet er blot hvordan, hvor meget og ikke mindst hvorfor.

Naturgenopretning forstået på denne vis er naturligvis en kulturlandskabsgenopretning eller måske mere ærligt en kulturopretning, der vil kræve pleje af arealer bl.a. med afgræsning og brug af gamle driftsmåder. Hvilken kultur ønsker man da genoprettet? Sandsynligvis den der tidligere har været på stedet, men hvornår: o. 1800 – før dræningen, o. 1500 – i de højryggede agres tid, i vikingetid eller måske stenalder. Overvejelsen er nødvendig og afvejningen kan kun foretages på kulturhistorisk vis.

Man må vide, hvorfor man vil genoprette. Den lange liste over gode målsætninger i naturgenopretningspolitikken besvarer ikke spørgsmål som, hvor meget der bør genoprettes og til hvilket formål, om formålene ikke ofte vil vise sig at være i indbyrdes konflikt, og om man ikke kunne tilgodese, hvert enkelt formål bedre og måske endda billigere på anden vis.

Skal hele den danske »natur« genoprettes«, hvis der er penge til det og mulighed herfor. Naturligvis ikke, men hvorfor i grunden ikke, og hvorfor i grunden så store arealer? Er vi blot endnu engang ved at rydde op og anlægge en velordnet

naturhave på de arealer, der ikke længere skal bruges til korn, og på den vis tilfredsstille et dybt menneskeligt behov for orden, der ikke tillader blot at lade arealer »ligge«.

Naturplejen må nødvendigvis indgå i landbrugsdriften i området, således at landmændene på en del af arealet erstatter korn med dyrkning af natur til jagt, fiskeri, friluftsliv og turisme. Meget tyder på, at der i årene fremover vil være bedre økonomi i disse afgrøder, og utvivlsomt vil man samtidigt kunne tilgodese en række af naturgenopretnings politikkers vigtige målsætninger, men det fritager os ikke for at undersøge og diskutere forudsætningerne for naturgenopretning som et kulturfænomen.

Spirende konflikter mellem grønne og blå interesser vidner allerede om, at landskabsforvaltningen også i miljøhenseende rummer mange og til dels modstridende interesser.

Store ressourcer er sat ind på at skaffe rene vandløb, og som konsekvens heraf er der nu mulighed for at laksen kan vende tilbage til gavn og glæde for lystfiskere, men også som symbolet på, at indsatsen nyttede. Desværre kræver laksens frie vandring at diverse »faunaspærringer« i åerne først må fjernes. »Spærring« er jo et negativt ladet ord, men for kulturhistorikere er faunaspærringer ofte identiske med fortidsminder, endda tildels fredede fortidsminder som vandmøller med dæmninger, voldsteder, vadesteder, engvandingsanlæg m.v. For at udnytte åernes ressourcer har mennesket reguleret og stemmet op i 1000 år – skal disse levn nu vige for en ny udnyttelse, der kaldes naturgenopretning, og hvordan skal man kunne afveje to så væsensforskellige interesser.

Det humanistiske forskningscenter – Menneske og Natur – har i sin programerklæring lagt vægten på menneskets forhold til naturen i de sidste 200 år, hvor samfundet har gennemgået en rivende teknologisk udvikling, der afspejler sig i gennemgribende forandringer af vore omgivelser. Forandringer, der måske kun delvis, er slået igennem i den menneskelige adfærd, i moral og etik, natursyn og livssyn.

Er den krisebevidsthed, der så tydeligt manifesterer sig, dybest set et udtryk for at vore værdiforestillinger ikke har ændret sig i takt med den teknologiske og økonomiske virkelighed, der former vore omgivelser?

Hvordan formes og udvikles ideerne om det gode og smukke

landskab og det rigtige liv, som ligger bag vore naturgenopretnings og bevaringsideer. Ligger idealerne bag os – som det tabte Paradis – og hvorfor er landskabet omkring os ikke længere smukkere end nogensinde.

Hvornår blev mennesket en trussel mod naturen, eller i hvert fald begyndte at få bevidsthed herom. Hvordan spiller angsten for de opbrugte ressourcer, for grænserne for vækst ind på denne forestilling.

Er længslen mod naturen blot længslen mod den velordnede have fra potteplanterne i vindueskarmen over havens velplejede blomsterbede til dejligst vang og vænge.

Med imponerende gravhøje, bygninger, alleer, parker, fiskedamme og stengærder har mennesket i århundreder fyldt landskabet med tegn på prestige, magt og økonomisk formåen.

Hovedformålet med centrets forskningsprojekter vil være at koble de grundlæggende ændringer af landskabet igennem de sidste 200 år sammen med de samfundsmæssige ændringer og den ledsagende transformering af moral og livssyn i perioden. Det centrale tema er således sammenhængen mellem bevidsthed, adfærd og omformning af landskabet.

Hvilke gennembrudsfaser kan påpeges, og er de synkrone inden for landskabsændringer, driftsmåder, kunst, videnskab og politik.

Hvordan har gennemslagskraften været i forhold til samfundets klasser og sociale grupperinger.

Hvor mange »natursyn« har der været tale om i en given periode. Adskiller overklassens landskabsæstetik sig fra brugernes, fra landbefolkningens, og hvordan har urbaniseringen af natursynet spillet ind. Holdningsbearbejdningen i skolerne, græsrodsbevægelserne, medierne og de politiske processer vil være vigtige at belyse i denne sammenhæng. Kronologisk arbejdes foreløbigt i fire hovedafsnit, der samtidig markerer overgangen fra landbrugslandet Danmark med en bybefolkning på knap 20% til det urbaniserede servicesamfund, hvor styrkeforholdet er det modsatte.

Produktivitetsstigningen i landbruget har samtidig betydet, at dansk landbrug i dag dækker o. 15 millioner menneskers behov for animalske levnedsmidler, med en beskæftigelse på kun 6–7% af det samlede antal erhvervsaktive.

Landbrug er i bybefolkningens øjne på vej til at blive en eksotisk beskæftigelse – på linje med fiskeri – for en fåtallig, specialiseret arbejdsstyrke med en egen erhvervskultur.

Lige så lidt som fiskerne ejer havet og kan undgå reguleringer af fangstmetoder, fangstmængder o.s.v., lige så lidt vil bybefolkningen formentlig om få år holdningsmæssigt kunne acceptere, at landmændene ejer landet og kan undgå reguleringer af driftsmetoder, produktionsmængder, adgangsforhold o.s.v.

Denne grundlæggende ændring af samfundsorganisationen har fundet sted i fire hovedfaser:

1. *Naturdominans*. Hvor mennesket i hovedsagen tilpassede sig naturens ressourcer i en form for økologisk landbrug, og hvor forskydninger af den fremherskende balance i ressourceudnyttelsen oplevedes som en trussel.
2. *Teknologisk dominans*. I årtierne omkring 1800 brød et nyt økonomisk, teknologisk landskabssyn igennem. Bebyggelsen, landskabet, og driftsmåderne måtte omstrukturere sig for at gøre det muligt at udnytte de gunstige markedsokonomiske konjunkturer. Fra midten af 1800-tallet stiger produktiviteten i landbruget så meget, at bybefolkningens andel for første gang i århundreder går ind i en konstant øgning på landbefolkningens bekostning. Fænomenet ledsages af en øget arbejdsdeling og en begyndende industrialisering.
3. *Institutionel dominans*, fra 1930'erne til 1980'erne. Det velorganiserede servicesamfund i velfærdsstaten etableres. Naturen gøres til genstand for planlægning og prioritering på linje med betalingsbalancen og byggeindustrien. Man prioriterer og afgør indsatsen ved konsensus. Den grønne linie etableres som politisk-administrativt organ.
4. *Ny naturdominans*. Det viser sig, at naturen ikke blot reagerer på konsensus. Atomaffald, ozonhuller og fiskedød skaber en ny krisebevidsthed. Den blå linie bryder igennem som politisk-administrativt organ.

Hovedtemaet er således, hvordan naturen og den menneskelige adfærd, økonomi og bevidsthed hænger sammen i de fire samfundssystemer, og hvilken udvikling der er sket heri. Har

menneskets bevidsthedsdannelse med andre ord fulgt med de grundlæggende ændringer i omgivelserne?

Mennesket danner sine billeder af virkeligheden og arrangerer hermed sin egen virkelighed på skrift eller i billedsprog. Med nutidens teknologiske og økonomiske muligheder er vi ligeledes blevet i stand til i hidtil uset omfang at omdanne vore omgivelser til en ny virkelighed svarende til vore bevidsthedsbilleder.

Omend centret i sin begrænsede levetid kun kan gøre sig håb om at besvare nogle af de rejste spørgsmål, eller i hvert fald at præcisere problemstillingerne, giver menneskets nærmest skræmmende muligheder for at forme og deformere naturen os al mulig grund til at reflektere over sammenhængen natur – adfærdsbevidsthed – adfærd – ny natur.